

M. M. Bachtin v ruskej kultúre 20. storočia

MICHAIL L. GASPAROV

Systém názorov M. M. Bachtina na jazyk a literatúru sa utváral v dvadsiatych rokoch, zatiaľ čo spoločným majetkom a predmetom diskusie v medzinárodných súvislostiach sa stal až v šesťdesiatych rokoch. Každá epocha má svoj „spor starých a moderných“; v dnešnom okruhu tohto sporu sú Bachtinove práce a výpovede dôležitou zbraňou. Častejšie ju používajú „starí“ než „moderní“. Bachtin sa javí ako nositeľ vysokých duchovných hodnôt minulosti, ktorých organickú celosť ohrozujú bezduché analytické metódy dneška. Takéto chápanie je zákonité, avšak sotva zdôvodnené. Neberie do úvahy praveľa momentov v logickej súvislosti Bachtinových názorov. Čo vlastne, ukáže sa, keď si pripomenieme epochu formovania týchto názorov.

Dvadsať rokov v ruskej kultúre – to je sociálna revolúcia, kultúrna revolúcia, nová trieda, ktorá sa cíti byť nositeľom kultúry; je to program „vybudujeme náš, nový svet“ – privedieme svetovú kultúru k takému rozkvetu, pred ktorým zapadne samo od seba všetko, čo bolo dovtedy, a budovať sa bude od základu a bez ohľadu na vzory minulosti; to je Majakovskij, Mejerchol'd, Ejzenštejn a Marr. Zažiť pocit „aj ja som nositeľom kultúry“ bolo možné dvojako: „Aj ja som schopný tvoriť, a nielen zdola nahor hľadiť na tvorcov!“ – to je Bachtin (s jeho kultom činnejšieho myšlienky vstupujúcej do sporu); „aj ja som schopný pôsobiť na druhých, a nielen nechávať ich pôsobiť na mňa!“ – to sú formalisti (s ich kultom konštruktívnej slovesnej technológie). Nepriateľstvo medzi Bachtinom a formalistami bolo také úporné práve preto, že to bol boj ľudí jednej a tej istej kultúrnej formácie: najpálčivejší spor sa nedotýka farieb, ale odtienkov.

Odtiaľ to, čo je u Bachtina hlavné: pátos expropriácie cudzieho slova. Pristupujem k tvorbe, ale všetky jej nástroje už boli použité, sú ohmatané a opotrebované, sú dedičstvom prekliatej minulosti, používať ich je nemilé, obísť sa bez nich nemožno. Preto sa v nich musím predovšetkým orientovať („hierarchizovať cudzie jazyky vo svojom vedomí“) a používať ich s ohľadom na ich opotrebovanosť a nalomenosť. Každé slovo je cudzie, každá fráza je čiási nevlastná priama reč: takýto nutkavý pocit je prirodzený u nečakaného dediča, ktorý sa nezžíval so svojím majetkom vopred, ale dostal ho náhle a bez podrobného preberania. Úlohou tvorby je podať vlastnú myšlienku pomocou cudzích zdedených slov.

Odtiaľ druhý moment u Bachtina: pátos dialógu, t. j. aktívneho vzťahu k dedičstvu. Veci nie sú cenné same osebe, ale tým použitím, akým prešli, a hlavne tým, čo sa s nimi ešte dá urobiť. (Bachtin to nazýva „intenciami“.) Literárne dielo nie je preňho slovom, ale prekonaním slova, nie tým, čo ohmatali predchádzajúci robotníci, ale tým, čo sa podarilo z neho urobiť bez ohľadu na predchádzajúcich robotníkov. Diela sa nebudujú zo slov, ale z reakcií na slová. Akých však? Keď čitateľ vstupuje do dialógu s vecou, môže sa buď prispôbovať jej kontextu, alebo ju zasadzovať do svojho kontextu (dialóg – to je boj: kto sa poddá?). Prvá situácia je možná: Bachtin priznáva, hoci aj neochotne, zásluhy Ejchenbaumovi, čo odhalil v Tolstého veciach také dobovo aktuálne kontexty, na ktoré všetci dávno zabudli. To je však namáhavé a sotva potrebné. Druhý postoj pre Bachtina

a pre všetkých z dvadsiatych rokov je omnoho prirodzenejší: nepodriaďovať sa veci, ale vec si podriaďiť, brať si zo starého sveta pre výstavbu nového len to, čo človek sám pokladá za potrebné, ostatné však s opovrhnutím poodhadzovať. Celá kultúra minulosti je len polotovarom pre budúcu kultúru.

Odtiaľ tretí moment u Bachtina: nihilistický výber hodnôt. Ak skutočná kultúra tkvie v budúcnosti, tak niet sa prečo upínať srdcom ku kultúre minulosti. V podstate Bachtinovi nie je blízky ani Puškin, ani Shakespeare, ba dokonca ani Tolstoj. Akceptuje iba dve veci: po prvé, karnevalovú tradíciu a Rabelaisa, po druhé, Dostojevského – inak povedané, alebo komický chaos, alebo tragickú spleť hlasov (je pozoruhodné, s akou ľahostajnosťou k faktom Bachtin zveličuje na báze druhotných svedectiev množstvo a kvalitu stredovekých paródií a s akou ľahkosťou sa zbavuje celých línií v dejinách románu – sú „zlé“, ich autori nechápali, čo je to román). Je to tak preto, že akákoľvek harmonicky budovaná slovesná štruktúra minulej kultúry predstavuje pre nového čitateľa nebezpečenstvo: čo ak si ju nepodrobím ja, ale ona mňa?

Odtiaľ štvrtý moment u Bachtina: protiklad „románu“ a „poézie“, intenzívne nepriateľstvo voči poézii a vôbec voči „autoritatívnemu jazyku“, čo si priveľmi podriaďuje svojho dialogického partnera. Vieme, že poézia sa nemenej (ak nie väčšmi) dômyselne hrá s „cudzím slovom“ ako román; kvôli tomu sa Bachtin proti poézii nestaval, ale preto, že je – „jazyk bohov“, dráždiaci človeka „novej kultúry“, že je – „jazyk autoritatívny“, paralyzujúci vlastnú čitateľskú tvorbu. Veď aj román je preňho prijateľný, len pokiaľ je to živý chaotický, kypiaci a ešte nesformovaný: románom nazýva sokratické dialógy a Ciceronovu korešpondenciu, ale odmieta tak nazvať klasické romány 19. storočia. „Román“ a „epos“ nie sú preňho žánre, ale štádiá vývinu žánrov: mohol by povedať, že žánr začína ako román, ale končí ako epos. Ak v Bachtinových prácach slovo „román“ nahradíme slovom „antiromán“ (za jeho čias ešte nebolo vynájdené), tak zmysel jeho výpovedí bude omnoho jasnejší a koherentnejší.

Bachtin – to je vzbura presadzujúceho sa sebavedomia čitateľa voči objektom zbožnej úcty, ktoré sú mu nanucované. V tejto vzbure však nie je len nihilizmus. Dialogický prístup nie je len pýchou, že lomím cudzie hlasy vlastnou intenciou, ale je to aj pokorné načúvanie cudzím hlasom pred ich lomením. Tomu práve učí Bachtin v *Poetike Dostojevského*, to je preňho dôležité: zo všetkého, čo premyslel v dvadsiatych rokoch, pod svojím menom publikoval iba *Poetiku Dostojevského*.

Irónia Bachtinovo osudu tkvie v tom, že premýšľal v dialógu s dvadsiatimi rokmi, ale publikovať, čítať a ctíť si ho začali až vtedy, keď jeho dialogickí partneri už zišli zo scény, zatiaľ čo okolo sa vynorili cudzí. Prorok novej renesancie bol kanonizovaný veľkom nového klasicizmu. Dekanonizátor akejkoľvek úcty sám sa stal predmetom uctievania. Oneskorení nasledovníci urobili z jeho teórie tvorby teóriu bádania. Veci sú to však principiálne protikladné: zmysel tvorby spočíva v pretvorení objektu, zmysel bádania zasa v tom, aby nebol deformovaný. Organická celistvosť Bachtinovo svetonáhľadu sa rozdrobila na jednotlivé tézy: o dialógu, o smiechovej kultúre a pod. Je to zákonité: ako Bachtin vyzýval dialogických partnerov zo svojho pokolenia brať si z kultúry minulosti len to, čo pokladajú pre seba za potrebné, tak teraz z jeho vlastných prác partneri novej generácie si berú len to, čo pokladajú za potrebné pre seba. Vždy je však lepšie, aby sa to

robilo vedome, ako to robil samotný Bachtin. S použitím vyzývavo nepresného Bachtinového jazyka možno povedať: Bachtinova tvorba – to je román, netreba ho meniť na epos.

* * *

Michail L. Gasparov (1935 – 2005) – klasický filológ, prekladateľ, editor, verzológ, historik európskeho a ruského verša, analytik a komentátor modernej ruskej poézie 20. storočia.

Slovenská literatúra (2001, č. 3) priniesla preklad jeho polemicky diskusného príspevku z r. 1995 *Lotman a marxizmus*.

Polemicky koncipovaný krátky text o M. M. Bachtinovi je z r. 1979; pozadie a motiváciu má v domácej ruskej situácii šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov, keď postupne vychádzajúce práce profilovali M. M. Bachtina (1895 – 1975) – ponad všetky násilné ruptúry stalinskej, resp. vôbec sovietskej éry – ako kľúčového autora domácej filologickej tradície s európskym záberom a dosahom, čo viacerí jeho stúpenci (predovšetkým z okruhu v prvej polovici šesťdesiatych rokov vydávanej oficiálnej akademickej kolektívnej *Teórie literatúry* – V. Kožinov a ďalší) mali ambície inštrumentalizovať v mene svojho vedecko-metodického a literárno-kultúrneho tradicionalizmu polemicky voči presadzujúcim sa štrukturálnym, resp. semiotickým prístupom k literatúre a kultúre; odtiaľ Gasparov kritický pátos situovania M. M. Bachtina práve do kultúrne zlomových dvadsiatych rokov. Samotný M. L. Gasparov neskôr pripúšťal, že takto vyhrotenú tézu relativizovali napr. paralelne v r. 1979 vychádzajúce Bachtinove staršie i novšie práce z pozostalosti *Eстетика словесной творбы* (autormi podnetných komentárov k zväzku boli S. Averincev a S. Bočarov). Pre pochopenie osobnostných, resp. myšlienkových východísk a životných peripetií M. M. Bachtina má zrejme zásadný význam autobiografické rozprávanie v publikácii M. M. Bachtin: *Besedy s V. D. Duvakinom* (2. vyd. 2002), ktorá vznikla z prepisu magnetofónových záznamov zo zimy a jari 1973; takto fixované rozhovory paradoxne boli pôvodne súčasťou rozsiahleho projektu výskumu hovorovej ruštiny prvých desaťročí 20. storočia cez jej ešte žijúcich nositeľov. (Slovenský záujemca si tu mimovoľne spomenie na knihy rozhovorov, supľujúce nikdy nenapísané spomienky, u A. Matušku, D. Tatarku, A. Bednára, V. Mináča...)

Z diskusie o situovaní a chápaní tvorby M. M. Bachtina je v preklade k dispozícii text B. Groysa z r. 1989 *Medzi Stalinom a Dionýzom* (Filozofia, 1996, č. 5) a text S. Averinceva z r. 1993 *Bachtin a ruský vzťah k smiechu* (Slovenská literatúra 1997, č. 1 – 2). Pomimo rámca tejto latentnej diskusie je k dispozícii dôležitý text J. Lotmana z r. 1983 *Bachtinova dialogická koncepcia kultúry* (Slovenské pohľady, 1988, č. 2, preklad z nemčiny P. Zajac).

Text M. L. Gasparova prvý raz bol publikovaný v zborníku *Vtoričnyje modelirujuščije sistemy*, Tartu 1979, s. 111 – 114; preklad vychádza z reedície textu v ročenke *Čelovek: obraz i suščnost'. Gumanitarnyje aspekty. Dialog kultur*. 2004, s. 213 – 216.

Preklad a poznámka: F. M.